

Research Paper

The Role of Usul al-Fiqh in Validating Opposite Implications (Mafahim al-Mukhalifah) of the Holy Quran

Abbas Karimi¹ , Mohammad Sadegh Ardalan^{*2}

¹ PhD, Member of the Scientific Association of the Quran and Orientalists, Qom Seminary, Qom, Iran, abb.karimi.1998@gmail.com

² PhD, Assistant Professor, PhD Student in Islamic Studies Education (Specialization: Quran and Islamic Texts), University of Islamic Teachings, Qom, Iran, ms.ardalan@maaref.ac.ir

[10.22080/qhs.2026.6556](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6556)

Received:

June 17, 2025

Accepted:

November 21, 2025

Available online:

March 16, 2026

Extended Abstract

1. Introduction

In Islamic hermeneutics, accurate text comprehension requires sophisticated linguistic tools. The science of Usul al-Fiqh serves as a foundational methodology influencing Quranic exegesis (Tafsir), theology (Kalam), and ethics (Akhlaq). Within this discipline, a highly debated category is the Opposite Implication (Mafhum al-Mukhalafah)—an implicit meaning whose ruling is the direct opposite of the explicit literal utterance (Mantuq).

A primary intellectual contention among jurists (Usuliyyun) is whether negating a textual constraint invalidates only a specific instance of the ruling (Shakhs al-Hukm) or its entire genus (Sankh al-Hukm). Deducing the latter is vital to establishing a binding legal proof. This study addresses a critical gap in the literature: classical treatises often discuss opposite implications in abstract linguistic terms, divorced from systematic exegesis. We examine how Usul principles govern this extraction in the Quran, preventing arbitrary and blameworthy interpretations (ta'wil al-madhmum).

***Corresponding Author:** Mohammad Sadegh Ardalan

Address: University of Islamic Teachings, Qom, Iran. **Email:** ms.ardalan@maaref.ac.ir

2. Research Methodology

This study adopts a qualitative, hermeneutical framework comprising conceptual clarification, comparative sectarian analysis, and contextual validation of opposite implications. By applying this systematic design to key Quranic verses, the research demonstrates how divergent jurisprudential methodologies yield distinct legal and theological outcomes.

3. Research Findings

"The study systematically evaluates seven categories of opposite implications (Mafahim al-Mukhalifah) within the Quranic text. It establishes that while the Concepts of Condition (Shart), Limit (Ghayah), and Restriction (Hasr) possess robust, consensus-backed conceptual authority (Hujjiyyah), categories such as Description (Wasf), Title (Laqab), Number (Adad), Time (Zaman), and Place (Makan) do not automatically yield opposite implications. For instance, in Shart (e.g., Sura Al-Nisa: 6) and Ghayah (e.g., Sura Al-Tawbah: 29), negating the textual constraint directly reverses the genus of the ruling (Sankh al-Hukm). Conversely, in Wasf (e.g., Sura Al-Anfal: 41) and Laqab (e.g., Sura Ghafir: 53), modifiers are rhetorical or non-exclusive, carrying no legal Mafhum without clear contextual reinforcement (Qara'in). Ultimately, the research demonstrates that applying rigorous Usulite linguistic rules is essential to distinguish binding legal proofs from arbitrary, subjective interpretations (ta'wil al-madhmum).".

References

Holy Quran

4. Conclusion

The science of Usul al-Fiqh is indispensable for unlocking the implicit layers of Quranic text. Deducing the legal and theological intentions of the Divine Legislator cannot rely solely on explicit literal utterances (Mantuq); it requires a structured linguistic framework to analyze opposite implications (Mafahim al-Mukhalifah).

While certain categories—Condition (Shart), Limit (Ghayah), and Restriction (Hasr)—possess robust, consensus-backed conceptual authority, others—such as Description (Wasf), Title (Laqab), Number (Adad), Time (Zaman), and Place (Makan)—do not automatically yield opposite implications. Interpreting the latter group requires rigorous contextual validation (Qara'in). Ignoring these systematic principles in Quranic exegesis risks opening the door to arbitrary, highly subjective, and blameworthy interpretations (ta'wil al-madhmum) that distort the true essence of the sacred text.

Funding

This article has no funding.

Authors' contribution

The article is written individually and the author is the corresponding author for the article

Conflict of interest

Thanks to those who helped to improve the quality of this article.

Acknowledgments

The author expresses sincere gratitude to the esteemed editor and all staff of the journal.

Al-Razi, H. b. A. [Abu al-Futuh al-Razi].
(1987-1988/1408 AH). *Rawd al-Jinan wa Ruh al-Jinan fi Tafsir al-*

Qur'an [The Garden of Paradise and Spirit of Paradise in the Exegesis of the Quran]. Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi.

Ibn Faris, A. b. F. [Ahmad ibn Faris Abu al-Husayn]. (1983-1984/1404 AH). *Mu'jam Maqa'is al-Lughah* [Dictionary of Language Standards]. Office of Islamic Publications [Maktab al-A'lam al-Islami].

Ibn Manzur, M. b. M. [Muhammad ibn Mukarram]. (1984-1985/1405 AH). *Lisan al-Arab* [The Tongue of the Arabs]. Nashr Adab al-Hawzah.

Al-Ardebili, A. b. M. [Ahmad ibn Muhammad]. (n.d.). *Zubdat al-Bayan fi Ahkam al-Qur'an* [The Essence of Exposition regarding Quranic Rulings] (1st ed.). Mortazavi Bookstore [Kitabfurushi-yi Mortazavi].

Al-Ansari, S. M. [Shaykh Murtada]. (n.d.). *Mata'ih al-Anzar* [The Fields of Intellectual Visions]. Al al-Bayt (a.s.) Institute for Printing and Publishing [Mu'assasat Al al-Bayt li al-Tiba'ah wa al-Nashr].

Al-Iravani, A. [Ali]. (1991-1992/1370 SH). *Nihayat al-Nihayah* [The Ultimate End]. Islamic Publishing Institute [Mu'assasat al-Nashr al-Islami].

Al-Bahrani, Y. [Yusuf]. (n.d.). *Al-Hada'iq al-Nadira fi Ahkam al-Itrah al-Tahirah* [The Flourishing Gardens in the Rulings of the Pure Lineage]. Islamic Publishing Institute [Mu'assasat al-Nashr al-Islami].

Al-Borujerdi, M. T. [Muhammad Taqi]. (1984-1985/1405 AH). *Nihayat al-Afkar* [The Ultimate Pinnacle of Thoughts] (Lectures of the late Aqa Diya al-Iraqi). Islamic Publishing Institute [Mu'assasat al-Nashr al-Islami].

Al-Borujerdi, S. H. [Seyyed Hossein]. (1991-1992/1412 AH). *Al-Hashiyah 'ala al-Kifayah* [The Glosses on Kifayah al-Usul]. Ansariyan Publications [Intisharat-i Ansariyan].

Al-Taftazani, S. [Sa'd al-Din]. (2004-2005/1383 SH). *Mukhtasar al-Ma'ani* [The Epitome of Rhetorical Concepts] (8th ed.). Dar al-Fikr Publications [Intisharat-i Dar al-Fikr].

علمی

نقش علم اصول در فهم و شناخت مفاهیم مخالف قرآن کریم

عباس کریمی^۱ , محمدصادق اردلان^۲

^۱ دکترای تخصصی، عضو انجمن علمی قرآن و مستشرقان حوزه علمیه قم، قم، ایران، abb.karimi.1998@gmail.com
^۲ دکترای تخصصی، استادیار، دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی، گرایش قرآن و متون اسلامی دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران، ms.ardalan@maaref.ac.ir

[10.22080/qhs.2026.6556](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6556)

چکیده

از ابزارهای مهم فهم و درک متون دینی، علم اصول فقه است که در موضوعات متنوعی همچون تفسیر قرآن، کلام، اخلاق، تاریخ، عرفان و سایر موارد، به صورت عام نقش اساسی دارد. مفهوم مخالف نیز که از زیرمجموعه های شاخص و کلیدی در علم اصول است، نقش قابل توجهی در استنباط نمودن احکام شارع مقدس دارد؛ به عبارت دیگر، آنچه به شکل ایجابی یا سلبی از مفهوم، قابل استنباط است، با حکم منطوق باید ناسازگار باشد. در حقیقت، با انتفاء حکم مفهوم، حکم منطوق اثبات می شود و برعکس؛ مانند آنچه در آیه نبأ قابل اجراست؛ مفاهیم مخالف مشتمل بر مفهوم شرط، وصف، غایت، حصر، لقب، عدد، زمان و مکان است. در این پژوهش برآنیم تا با روش توصیفی - تحلیلی و با مطالعه کتابخانه ای به بررسی مفاهیم مذکور و نقش بی بدیل آنها در فهم، شناخت، برداشت و تفسیر صحیح از آیات شریفه قرآن کریم بپردازیم. از دستاوردهای پژوهش این است که بدون دانش اصول فقه و برخی مباحث همچون مفاهیم مخالف قرآن کریم، فهم انبوهی از آیات قرآن کریم میسر نبوده و عدم استفاده از قواعد اصولی در تفسیر قرآن کریم، بستر ساز تأویل های ناپسند و مذموم از کلام الهی است.

تاریخ دریافت:

۲۷ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۳۰ آبان ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه ها:

مفهوم مخالف، مفهوم شرط،
مفهوم وصف، قرآن کریم،
مفهوم حصر، مفهوم غایت

* نویسنده مسئول: محمدصادق اردلان

آدرس: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

ایمیل: ms.ardalan@maaref.ac.ir

۱ مقدمه

صبحی صالح که با شاهد مثال‌هایی از قرآن به بیان مفهوم مخالف پرداخته است. د) «مبانی استنباط اصول فقه یا حقوق اسلامی» ابوالحسن محمدی که با رویکردی اصولی، مفهوم مخالف را بیان نموده است. ه) «درآمدی بر نقش دانش اصول فقه در تفسیر قرآن» حسن صادقی که در قسمتی از فصل دوم کتاب به مفهوم مخالف پرداخته است.

هیچکدام از پژوهش‌های مذکور به صورت مستقل و تفصیلی، به تبیین مفاهیم مخالف با رویکرد قرآنی نپرداخته‌اند؛ لذا در این نوشتار، با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، این خلأ پژوهشی، واکاوی و نقش علم اصول در فهم و شناخت مفاهیم مخالف قرآن کریم، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳ انواع مفاهیم مخالف

انواع مفاهیم مخالف عبارت است از: مفهوم شرط، وصف، غایت، حصر، عدد، لقب، زمان و مکان. باید گفت که نام دیگر مفهوم مخالف، دلیل الخطاب است (رازی نجفی؛ بی‌تا، ج ۲، ص ۴۱۹).

۱- مفهوم شرط و نقش آن در استنباط آیات قرآن کریم

با توجه به اینکه جمله شرطیه از نظر منطقیون، قضیه شرطیه نام دارد، جمله‌ای است که به عدم یا وجود نسبت میان دو قضیه، حکم می‌نماید. عبارت «إِذَا أَشْرَقَتِ الشَّمْسُ، فَالنَّهَارُ مَوْجُودٌ»، هنگامی که خورشید طلوع نماید، روز موجود می‌شود، یا عبارت «لِیْسَ إِذَا كَانَ الْإِنْسَانُ نَمَامًا، كَانَ أَمِينًا»، اینگونه نیست که در صورت سخن‌چین بودن انسان، مورد وثوق باشد. باید اتمام نمود که یک قضیه، مشتمل بر دو طرف و یک نسبت بوده که طرف اول، مقدّم و طرف دوم، تالی نام دارد. به لفظی که دلالت بر نسبت می‌کند، رابطه می‌گویند. عبارت «أَشْرَقَتِ الشَّمْسُ» در نمونه اول، مقدّم و عبارت «النَّهَارُ مَوْجُودٌ» در حقیقت، تالی و رابط میان آن دو، «إِذَا» است (مظفر، بی‌تا، ص ۱۵۴-۱۵۶) جمله شرطیه مشتمل بر دو قسم است: نوع اول نمایانگر موضوع

در ابتدا در تبیین مفهوم مخالف باید گفت: معنایی که مستفاد از جمله بوده و اثبات یا نفی در آن، همچون اثبات یا نفی در منطوق نیست، مفهوم مخالف نام دارد (خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۹۴)؛ برای نمونه، مفهوم مخالف عبارت «إِذَا كَانَ الْمَاءُ قَدْرَ كَرٍّ، لَمْ يَنْجَسْ شَيْءٌ» (حرّعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ص ۱۵۸-۱۵۹؛ کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۳، ص ۲) به این معناست که اگر آب به مقدار کرّ باشد، از آن چیزی را نجس نمی‌کند. در حقیقت، مفهوم مخالف این است که با عدم رسیدن آب به مقدار کرّ، هر چیز نجسی سبب نجس شدن آن می‌شود. در منطوق عبارت مذکور، نفی وجود دارد؛ اما اثبات در مفهوم مخالف آن، دیده می‌شود. باید عنایت نمود که از دیدگاه تمام دانشمندان با انتفاء قید و شرط، شخص حکم منتفی می‌شود. در بعضی از مفاهیم مخالف، مورد بحث، انتفاء سنخ یک حکم است؛ نه شخص یک حکم. مراد از شخص حکم، چیزی است که در قضیه دیده می‌شود؛ برای نمونه، در عبارت «إِنْ أَكْرَمَكَ زَيْدٌ، فَأَكْرَمَهُ» باید گفت: شخص حکم، وجوب اکرامی است که به اکرام زید مقید بوده و با منتفی شدن اکرام زید، اکرامی که به آن مقید است نیز منتفی می‌گردد. سنخ حکم، طبیعی حکم است که تمام افراد آن را در بر می‌گیرد؛ در مثال مذکور، سنخ حکم، هر فردی از اکرام واجب را شامل می‌شود (خواه از اکرام زید ناشی باشد یا با توجه به تلاقی نیکی او و نیکی معاشرت با او و یا از نظر دلسوزی و ...). (ر.ک: خمینی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۱۱؛ صدر، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۵۴-۲۵۵).

۲ پیشینه پژوهش

کتاب موجود در ارتباط با پژوهش حاضر، عبارت است از: الف) «الإِتْقَانُ فِي عُلُومِ الْقُرْآنِ» که جلال‌الدین سیوطی با رویکرد قرآنی، مفهوم مخالف را بحث کرده است. ب) «اصول الفقه» مرحوم مظفر که به صورت بسیار اجمالی و خلاصه، مفهوم مخالف را بحث نموده است. ج) «مباحث فی علوم القرآن»

۱-۱- نمونه قرآنی عبارات شرطیه در قرآن

خداوند می‌فرماید: «وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا» (مائده/۶)؛ هنگامی که در سفر یا مریض بودید، یا یک نفر از شما از قضای حاجت برگشت یا با زن‌ها مقاربت نموده و آبی پیدا نکردید، با خاک پاک تیمم نمایید.

منطوق عبارت شرطیه این است که در چند صورت انسان موقع دسترسی به آب، باید به وسیله خاک پاک، تیمم نماید. این صور عبارت است از:

الف) بیماری (ب) هنگام سفر (ج) هنگام قضاء حاجت (د) مقاربت با زن‌ها

مفهوم آیه شریفه این است که اگر انسان در صور مذکور، دسترسی به آب داشته باشد، نیازی به تیمم با خاک پاک ندارد (صادقی؛ ۱۳۹۱ش، ص ۱۰۹-۱۱۰).

۲- مفهوم وصف و نقش آن در استنباط آیات قرآن کریم

مراد از وصف در علم اصول، هر قیدی است که به متعلق یا موضوع، مرتبط است؛ خواه وصف اصطلاحی، تمییز، حال، ظرف و سایر موارد باشد (ر.ک: فیاض، ۱۴۱۰ق، ۵، ص ۱۳۷؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۲). از طرف دیگر، به نظر بعضی از اصولیون، اگر وصف، موضوع حکم باشد، در این بخش داخل نمی‌شود؛ زیرا با این حال، با مرتفع شدن وصف در حقیقت، موضوع نیز مرتفع می‌گردد؛ لذا وصف در آیه شریفه «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» (مائده/۳۸) و دستان مرد و زن دزد را قطع کنید، از این حالت خارج بوده و از باب مفهوم لقب محسوب می‌شود (مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۲)؛ زیرا با انتفاء دزدی، حکم آن نیز منتفی می‌شود. وصف با توجه به نسبت میان موصوف و وصف، مشتمل بر چند نوع است:

حکم است؛ به این معنا که «مقدم»، موضوع حکم بوده و حکم در تالی (طرف دوم)، وابسته به شرط در مقدم است؛ به گونه‌ای که فرض نمودن حکم بدون آن، منطقی به نظر نمی‌رسد؛ مانند عبارت «إِنْ رَزَقْتَ وَلَدًا فَاسْتَنْتِ»؛ اگر خداوند به تو فرزندی داد، او را ختنه کن. پرواضح است که فرض ختان فرزند، منطقی به نظر نمی‌رسد؛ مگر در صورتی که وجود داشته باشد. عقیده تمام دانشمندان این است که این عبارات، مفهوم ندارد؛ زیرا انتفاء شرط، معنای انتفاء موضوع حکم است (مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۵).

۲- جمله شرطیه‌ای که موضوع حکم را بیان نمی‌کند؛ به این معنا که بدون شرط نیز، حکم در تالی، امکان‌پذیر است؛ همچون عبارت «اگر دوست تو به تو احسان کرد، تو نیز به او احسان کن»؛ احسان به دوست بدون احسان او به انسان نیز امکان‌پذیر است. اگر وجود مفهوم برای عبارت شرطیه را فرض بگیریم، مفهوم آن این است که در صورتی که دوست به تو احسان نکرد، نیاز نیست که تو به او احسان کنی. مراد از مفهوم عبارت شرطیه، این است که «آیا عبارت شرطیه بر انتفاء سنخ حکم جزاء در صورت انتفاء شرط، دلالت می‌نماید یا خیر؟»؛ مانند اینکه مفهوم عبارت «اگر دوست به تو احسان کرد، تو نیز به او احسان کن»، این است که در صورتی که دوست به تو احسان نکرد، نباید تو به او احسان کنی.

مشهور میان اصولیون این است که عبارت شرطیه بر مفهوم انتفاء سنخ حکم جزاء موقع منتفی شدن شرط، دلالت می‌نماید (ر.ک: حلی، ۱۴۰۳ق، ص ۶۸؛ کاظمی، ۱۴۰۹ق، ج ۱-۲، ص ۴۷۹-۴۸۴؛ منتظری، ۱۴۱۵ق، ص ۳۰۰؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۱۵؛ صدر، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۱۳۱). بعضی از سایر اقوال، عبارت است از: الف) جمله شرطیه دلالتی بر مفهوم ندارد. ب) در شرع، جمله شرطیه بر مفهوم دلالت نمی‌نماید. ج) بر خبر، جمله شرطیه بر مفهوم دلالت نمی‌نماید (مجاهد، بی‌تا، ص ۲۰۷؛ علم الهدی، ۱۳۴۸ش، ج ۱، ص ۴۰۶).

و بینوایان و یتیمان و در راه ماندگان است. منطوق آیه شریفه، واجب بودن خمس در غنیمت از هر چیزی است و در صورت فرض وجود داشتن مفهوم وصف «غَنِمْتُمْ»، مفهوم آیه شریفه این است که غنیمت در هر چیزی که نباشد، خمس بر آن وجوبی ندارد (لجنة التأليف القواعد الفقهية و الأصولية التابعة لمجمع الفقه اهل البيت عليهم السلام، ۱۴۲۳ق، ص ۲۱۴). طبق دیدگاه مشهور، از عبارت «غَنِمْتُمْ»، عدم و جوب خمس در مواردی غیر از غنیمت، استفاده نمی‌شود، قابل برداشت نیست (صادقی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۱۲-۱۱۳).

۲-۳- دلیل و قرائن قائلین به مفهوم وصف مخالفان مفهوم وصف

۱- یکی از دلائلی که باورمندان به مفهوم داشتن وصف مطرح می‌کنند، این است که اگر وصف مفهوم نداشته باشد، تعلیق حکم بر آن، بی‌فایده و لغو است و شارع حکیم کار لغو انجام نمی‌دهد و در صورت تعلیق حکم او بر یک وصف، حتماً آن وصف، مفهوم خواهد داشت؛ زیرا در غیر این صورت باید پذیرفت که شارع، مرتکب کار بی‌فایده و لغو شده و با توجه به این مطلب که تالی فاسد عقلی مترتب بر مفهوم دار نبودن وصف است، اثبات می‌گردد که وصف، مفهوم دارد. (حرّعاملی؛ ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۸۰؛ حاجیعلی، فریبا و همکاران؛ ۱۳۹۷، ص ۹).

۲-۴- بررسی دلیل فوق

به استدلال فوق از جانب کسانی که به مفهوم نداشتن وصف معتقدند، پاسخ‌هایی داده شده است؛ برای نمونه، ذکر کرده‌اند که فایده وصف به مفهوم دار بودن آن انحصار ندارد؛ بلکه فوائد زیادی بر آن محتمل است؛ دقیقاً مانند شخصی که با ذکر نمودن وصف، خواهان این است که اهتمام بیشتر خویش را نسبت به آنچه ذکر نموده، ابراز کند (قمی؛ ۱۳۰۳ق، ص ۱۷۸).

۲- دلیل دومی که غالباً در کتب اصولی ذکر شده این است که احترازی بودن قید، اصل در قیود است و با چنین اصلی اثبات می‌گردد که وصف مفهوم دارد

۱- وصفی که برابر با موصوف باشد؛ همچون «ضاحِکاً» در عبارت «أَکْرَمَ انْسَانًا ضاحِکاً» که مساوی با «إنساناً» است.

۲- وصفی که در حقیقت، اعم مطلق از موصوف است؛ همچون «ماشیا» در عبارت «أَکْرَمَ إنْسَانًا ماشيًا» که درحقیقت، اعم مطلق از «إنساناً» محسوب می‌شود؛ زیرا هر انسانی رونده بوده، اما هر رونده‌ای انسان محسوب نمی‌شود.

۳- وصفی که درحقیقت، اخص مطلق از موصوف است؛ همچون «عالماً» در عبارت «أَضْفَ إنْسَانًا عالماً» که در واقع اخص مطلق از «إنساناً» محسوب می‌شود؛ زیرا هر دانشمندی انسان است؛ اما هر انسانی دانشمند نیست.

۴- وصفی که درواقع، اعم من وجه از موصوف است؛ همچون «السَّائِمَةُ»؛ سائمه چهارپایی است که به چرا می‌رود؛ همچون گاو، گوسفند و شتر (ر.ک: ابن‌منظور، ۱۴۰۵ق، ج ۱۲، ص ۳۱۱؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۵۶-۱۹).

۲-۱- اقوال اصولیون

۱- مشهور میان دانشمندان علم اصول این است که صرف تقیّد به وصف، به مفهوم و انتفاء سنخ حکم موصوف، موقع انتفاء وصف، دلالت نمی‌نماید.

۲- برخی بر این باورند که وصف دارای مفهوم بوده و به انتفاء سنخ حکم موصوف موقع انتفاء وصف، دلالت می‌نماید (ر.ک: علم‌الهدی، ۱۳۴۸ش، ج ۱، ص ۳۹۲؛ حلی، ۱۴۰۳ق، ص ۷۰؛ حائری، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۰۰-۲۰۱؛ کاظمی، ۱۴۰۹ق، ج ۱-۲، ص ۵۰۲؛ خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۰۶؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۳؛ صدر، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۱۳۴).

۲-۲- نمونه قرآنی کاربست مفهوم وصف

خداوند می‌فرماید: «وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ» (انفال/۴۱)؛ و آگاه باشید چیزی را که غنیمت گرفتید، یک پنجم از آن برای خداوند متعال و رسول اکرم (ص) و خویشاوندان او

بررسی

در پاسخ به چنین دلیلی مرحوم سبحانی اظهار می‌کند: نهایت چیزی که مستفاد از تبادل است، دخالت داشتن وصف در شخص حکم بوده، اما مدخلیت آن در سنخ حکم ثابت نیست و چیزی که در بحث مفاهیم مد نظر است، انتفاء سنخ حکم است (سبحانی، ۱۳۸۱ش، ج ۱، ص ۱۸۵).

۴- یکی از ادله‌ای که باورمندان به مفهوم وصف ذکر نموده‌اند، ادله نقلی یعنی آیات و روایات است؛ برای نمونه به آیه شریفه «وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ» (نساء/۲۵)؛ از شما کسی که از لحاظ امکانات زندگی نتوانست زن‌های با ایمان و آزاد را به همسری اختیار کند، پس با دختران با ایمان و جوانتان که آنها را تحت عنوان کنیز مالک گشته‌اید نکاح کنید. از مفهوم واژه «الْمُؤْمِنَاتِ»، بر اساس مفهوم داشتن وصف استفاده گردیده که ازدواج با کنیزان کافر حتی در حالی که بر ازدواج با زنان آزاد توانایی وجود ندارد، حرام است.

همچنین از روایاتی مانند «لی الواجد بالدین، یحل عرضه وعقوبته»؛ تأخیر نمودن در پرداخت دین از جانب کسی که استطاعت بر پرداخت آن را دارد، سبب می‌شود که عرض و آبروی او محترم نباشد و آزار او جایز باشد؛ یا مثل «مطل الغنی ظلم»؛ تأخیر در پرداخت نمودن دین از جانب شخص غنی، ستم است (شلبی، ۱۴۰۶ق، ص ۴۹۶).

بررسی

به این مستندات نقلی نیز اینگونه پاسخ داده شده که: اگرچه متبادر از چنین روایاتی ظلم نبودن تأخیر شخص مدیون عاجز از پرداخت در ادا نمودن دین است (و این مطلب، مفهوم مخالف روایات مذکور است)؛ اما اینکه دوروایت مذکور دارای مفهوم باشد، به جهت قرینه خاص موجود است (تقوی اشتهاردی؛ ۱۳۷۶ش، ج ۲، ص ۳۱۱). مرحوم مظفر در توضیح قرینه‌ای که سبب مفهوم داشتن این دو روایت می‌گردد، اظهار می‌کند که ما پی می‌بریم قرینه‌ای وجود دارد و با آن که حکم مذکور مرتبط با غنی بوده

(مظفر؛ ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۲). محقق خراسانی استدلال مذکور را اینگونه پاسخ داده که «لأنَّ الإِحْتِرَازِيَّةَ لَا تُوجِبُ إِلَّا تَضْيِيقَ دَائِرَةِ مَوْضُوعِ الْكَمِّ فِي الْقَضِيَّةِ»؛ زیرا احترازی بودن قید صرفاً سبب می‌شود که در یک قضیه شرعی، دایره موضوع تنگ شود، نه اینکه یک حکم توسط آن تزریق گردد (خراسانی؛ ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۳۲۳).

بررسی

برخی از معاصران (آیت‌الله سبحانی) در پاسخ به دلیل دوم ذکر نموده‌اند: «در حقیقت احترازی بودن قید این معنا را می‌دهد که با وجود قید، حکم نیز دیده می‌شود؛ مثلاً هنگامی که گفته شود: مردان بلند قامت را تکریم کن؛ به این معناست که با وجود دو چیز، حکم اکرام به اثبات می‌رسد: بلند قامت بودن و مرد بودن؛ اما احتراز قید نمایانگر این نیست که نباید افراد کوتاه قد را اکرام نمود» (سبحانی؛ ۱۳۸۱ش، ج ۱، ص ۲۱۹).

بررسی

مرحوم صدر در پاسخ به این دلیل می‌فرماید: احتراز قیود اثبات می‌کند که وصف در شخص حکم مدخلیت دارد و با انتفاء قید، احترازی بودن قیود سبب می‌شود که شخص حکم منتفی گردد، نه اینکه سبب شود تا طبیعی یک حکم منتفی گشته و ما در بحث مفهوم وصف در پی انتفاء طبیعی حکم هستیم و شخص حکم را دنبال نمی‌کنیم (صدر، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۲۳).

۳- سومین دلیل جهت اثبات مفهوم داشتن وصف، تبادل است؛ به معنای پیشی گرفتن و انسباق معنا از یک لفظ. باورمندان به مفهوم وصف معتقدند: هنگامی که گفته شود: در سائمه (گوسفند چرنده)، زکات وجود دارد، چیزی که به ذهن متبادر می‌شود این است که اگر گوسفند معلوفه غیر چرنده باشد، در آن زکاتی دیده نمی‌شود و به همین جهت اثبات می‌گردد که وصف مفهوم دارد. (حیدری، ۱۴۱۲ق، ص ۱۱۱).

مفهوم نداشتن یا داشتن جمله غایی مرتبط نیست؛ بلکه صرفاً در تضييق و توسعه دایره مفهوم تأثیرگذار است (خراسانی؛ ۱۴۱۲ق، ص ۲۰۸).

در حقیقت، بحث پیرامون مدخلیت غایت در حکم مغیا، هنگامی متصور است که قدر مشترکی در دسترس باشد و برای دخول در حکم مغیا و یا در حکم بعد از غایت، صلاحیت و شایستگی داشته باشد، اما در صورتی که این قدر مشترک نباشد، بحث از مدخلیت غایت در حکم مغیا جایی ندارد؛ برای نمونه، می‌توان به آیه: «فَاعْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ» (مائده/۶) اشاره نمود که پیرامون مرفق (آرنج) نیز می‌تواند حکم مغیا که وجوب شستن است، جاری گردد؛ علاوه بر آن می‌تواند حکم پس از غایت (بازو) را که عدم وجوب شستن است، را نیز دربرگیرد. (حائری یزدی؛ ۱۴۰۸ق، ص ۱۷۲-۱۷۳ / نائینی؛ ۱۳۷۶ش، ج ۱، ص ۵۰۴-۵۰۵؛ عراقی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۹۷)

پیرامون مفهوم غایت و انتفاء سنخ حکم، از آنچه پس از غایت قرار دارد، مشهور میان متقدمان این است که غایت، مفهوم داشته و بر انتفاء سنخ حکم از آنچه پس از غایت قرار دارد، دلالت می‌نماید. یک قول غیر مشهور نیز این است که غایت بر مفهوم، دلالتی ندارد (ر.ک: علم‌الهدی، ۱۳۴۸ش، ج ۱، ص ۴۰۷؛ انصاری، بی‌تا، ص ۱۸۶). برخی از متأخران معتقدند در صورتی که غایت براساس قواعد عربی، قید حکم محسوب شود، مفهوم دارد. حکم، معنای اسناد دادن محمول به موضوع است؛ لذا قید حکم به این معناست که جمله، تقیید گردد؛ نه مفردات آن (لجنة تألیف القواعد الفقهيّة والأصوليّة التابعة لمجمع فقه اهل البيت عليهم السلام، ۱۴۲۳ق، ص ۲۱۶) و در صورت غیر موضوع بودن، مفهومی ندارد (ر.ک: کاظمی، ۱۴۰۹ق، ج ۱-۲، ص ۵۰۴؛ فیاض، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۱۴۰؛ خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۰۹-۲۰۸؛ مظفر، ۱۵۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۶).

۳-۲- نمونه قرآنی غایت

خداوند می‌فرماید: «فَاتْلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا

و آن قرینه تناسب حکم و موضوع است، با این قرینه پی می‌بریم که علت ظلم بودن تأخیر در پرداخت، غنی بودن مدیون است و در صورتی که مدیون استطاعت بر پرداخت داشته باشد، معطل و تأخیر نمودن او در ادای دین، ظلم و ستم است، نه در حالتی که مدیون از پرداخت عاجز باشد (مظفر؛ ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۳؛ حاجیعلی و همکاران؛ ۱۳۹۷، ص ۱۰).

۳- مفهوم غایت و نقش آن در استنباط آیات قرآن کریم

نهایت و پایان، معنای لغوی غایت است (دهخدا، بی‌تا، مدخل غایت). عبارات انشایی یا خبری، بعضاً با کلماتی مانند «حتی» و «إلی» و شبیه آن همراه بوده که دلالت بر غایت می‌نماید؛ به دو صورت از جملات غایی بحث می‌شود: الف) آیا غایت در مغیا مدخلیتی دارد یا خیر؟ به بیان دیگر، آیا «حکم مغیا» برای غایت نیز ثابت است یا خیر؟

۳-۱- دیدگاه‌های اصولیون پیرامون دخول غایت در مغیا

پنج دیدگاه در این باره وجود دارد: ۱- غایت به صورت مطلق در مغیا داخل است ۲- غایت به صورت مطلق در مغیا داخل نیست ۳- در صورتی که غایت از جنس مغیا باشد، می‌توان گفت در مغیا داخل است، در غیر این صورت داخل نیست ۴- در صورتی که غایت پس از کلمه «إلی» باشد، در مغیا داخل نیست و در صورتی که پس از کلمه «حتی» باشد، در مغیا مدخلیت دارد ۵- جمله غایی فی نفسه بر مدخلیت و عدم مدخلیت غایت در مغیا دلالت نمی‌نماید، مگر این که از خارج دلیلی بر هر یک اقامه گردد (جمعی از محققان؛ ۱۳۸۹، ص ۷۶۷).

در صورتی که غایت در مغیا مدخلیت داشته باشد، مفهوم، بعد از غایت را دربرمی‌گیرد و خود غایت به منطوق الحاق می‌گردد، اما در صورتی که غایت، از مغیا خروج داشته باشد، علاوه بر خود غایت، پس از آن نیز در دایره مفهوم واقع می‌گردد؛ لذا عدم مدخلیت یا مدخلیت غایت در مغیا، به

۴-۱- لغات دلالت کننده بر حصر

غالب اندیشمندان علم اصول؛ مانند اندیشمندان علم بلاغت، بر این باورند که این لغات، دلالت بر مفهوم حصر می‌کنند: الف) «بل» (اضراب ب) «إِلَّا» (استثناء ج) واژه «إِنَّمَا» که در ادامه به توضیح این لغات و تطبیق آن بر آیات شریفه اشاره می‌شود.

الف) «بل» اضراب که دارای سه نوع کاربرد است:

۱- نمایانگر این است که مُضَرَّبُ عَنْهُ (چیزی که پیش از «بل» بیان گردیده)، به خاطر غفلت و مانند آن واقع گشته که در این حالت، دلالت بر حصر نمی‌کند؛ مانند شخصی که می‌گوید: «زیدُ شاعرٌ» و پس از آن متوجه اشتباه و غفلت خود گشته و می‌گوید: «بل کاتبٌ»؛

۲- به جهت تأکید، گفته می‌شود که ذکر نمودن مُضَرَّبُ عَنْهُ همچون زمینه‌سازی و توطئه برای ذکر نمودن مُضَرَّبُ إِلَيْهِ (چیزی که بعد از «بل» بیان می‌گردد) است. در این حالت نیز دلالت بر حصر نمی‌کند؛ مانند اینکه بگوئیم «طهارت آب غُساله در میان اصحاب، مشهور و اجماعی است».

۳- جهت نمایان نمودن اعراض از کلام قبلی و باطل نمودن آن بیان گشته باشد که در این حالت مفهوم داشته و بر انحصار حکم به آنچه پس از آن قرار دارد و انتفاء حکم از غیر آن دلالت می‌نماید (ر.ک: خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۱۱؛ بروجردی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۵۰۲؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۸-۱۲۹).

۴-۲- نمونه قرآنی «بل اضراب» از بخش سوم

«يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُم بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَذَا كُم لِلإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (حجرات/۱۷)؛ بر تو مَنّت می‌نهند از اینکه اسلام آورده‌اند؛ بگو: از اسلام خویش بر من مَنّت نگذارید؛ بلکه خداوند است که با هدایت شما به ایمان، به شما مَنّت گذاشته است، اگر راستگو باشید.

منطوق «بل ...» در حقیقت این است که صرفاً خداوند متعال با مَنّت گذاشتن، شما را به ایمان

يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» (توبه/۲۹)؛ با افرادی از اهل کتاب که به خداوند متعال و روز آخرت ایمان نمی‌آورند و چیزی را که خداوند متعال و فرستاده او حرام گردانده، حرام نمی‌شمارند و به دین حق تدبیری ندارند، پیکار کنید تا با نهایت خواری و ذلت، به دست خویش جزیه دهند.

منطوق آیه شریفه این است که پیکار با اهل کتاب تا زمانی که با خواری و ذلت به دست خویش جزیه دهند، واجب است.

حکم وجوب، طبق ظهور داشتن صیغه امر در وجوب است. با عنایت به اینکه غایت عبارت «حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ» بعد از ذکر لزوم پیکار با اهل کتاب بیان گردیده، مستفاد این است که قید حکم است. طبق نظر مشهور، بین متقدمان و برخی از متأخران، فراز «حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ» نمایانگر این است که اهل کتاب در صورتی که با خواری و ذلت به دست خویش جزیه دهند، پیکار با آنها واجب نیست.

۴- مفهوم حصر و نقش آن در استنباط آیات قرآن کریم

در لغت حصر به معنای حبس نمودن (ر.ک: جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۷۴۹؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۹۶)، محدود نمودن، احاطه و بسنده کردن است (دهخدا، بی‌تا، مدخل حصر). حصر در اصطلاح اصول فقه، همان قصر علم بلاغت است که عبارت از تخصیص چیزی به چیزی از طریق مخصوص است (تفتازانی، ۱۳۸۳ش، ص ۱۱۵)؛ مانند اینکه بگوئیم «ما زیدٌ إِلَّا شاعرٌ»؛ فقط زید شاعر است که زید با صفت شاعری تخصیص داده شده و صفات دیگر از او سلب شده است. در علم بلاغت، طرق تخصیص عبارت است از:

۱- عطف با «بل» و «إِلَّا»؛ ۲- استثناء و نفی ۳- «إِنَّمَا» ۴- تقدیم نمودن چیزی که باید مؤخّر شود (تفتازانی، ۱۳۸۳ش، ص ۱۱۹-۱۲۲).

۴-۳- نمونه قرآنی استعمال «إِلَّا»

«وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ» (نور/۳۱)؛ آرایش و زیور خویش را ظاهر نکنند، مگر برای پدران یا شوهران یا پدران شوهران آنها.

منطوق آیه شریفه این است که زنها نباید زینت خود را جز برای شوهران خود آشکار نمایند. مفهوم آیه این است که زنها می‌توانند زینت خویش را برای شوهران خود و ... آشکار نمایند.

ج) کلمه «إِنَّمَا»؛ این کلمه بر انحصار سنخ حکم اسناد داده شده (محمول) به موضوع و انتفاء حکم از غیر آن موضوع دلالت می‌نماید (ر.ک: کاظمی، ۱۴۰۹ق، ج ۱-۲، ص ۵۱۰؛ فیاض، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۱۴۰؛ بروجردی، ۱۴۱۲ق، ج ۱-۲، ص ۵۰۲؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۸؛ صدر، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۱۳۶). به بیان دیگر، واژه «إِنَّمَا» با مفهوم خویش، دلالت‌گر انحصار سنخ حکم محمول به موضوع است و با مفهوم خویش بر انتفاء حکم از غیر آن موضوع دلالت می‌نماید.

۴-۴- نمونه قرآنی

خداوند می‌فرماید: «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ» (توبه/۶۰)؛ صرفاً صدقات به بینوایان و تهی‌دستان و مسئولان جمع‌آوری و پخش آن و افرادی که دل آنها به دست آورده می‌شود و در مسیر آزادی بردگان و افراد وام‌دار و در راه خداوند و در راه مانده انحصار دارد. منطوق آیه شریفه این است که زکات واجب «صدقات» (طباطبایی، بی‌تا، ج ۹، ص ۳۱۰)، صرفاً به افراد ویژه همچون بینوایان، تهی‌دستان و ... انحصار دارد. مفهوم آیه این است که دیگران از صدقات نمی‌توانند استفاده کنند (صادقی؛ ۱۳۹۱ش، ص ۱۱۷-۱۲۴).

۵- مفهوم لقب و نقش آن در استنباط

آیات قرآن کریم

لقب در عرف، معنای عامی است که بر ذم یا مدح دلالت می‌نماید (دهخدا، مدخل لقب)، اما در علم

رهنمون نموده و مفهوم جمله این است که فقط خدا، با رهنمون نمودن به ایمان، قادر به منت گذاردن است.

۲- «إِلَّا» استثنائیه: «إِلَّا» در حقیقت، چهار نوع است:

الف) حرف عطف که به منزله واو در لفظ و معنی بوده و دلالت بر حصر نمی‌کند.

ب) حرف زائده که دلالت بر حصر نمی‌نماید.

ج) حرف وصف که به مثابه «غیر» بوده و دلالت بر حصر نمی‌کند.

د) حرف استثناء (جماعة من الأساتذة الأدب العربی فی الحوزة العلمیة بقم المقدسة، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۶-۳۸).

بدون تردید، استثناء بر انحصار حکم به مستثنی‌منه اشاره می‌نماید (خواه حکم سلبی و خواه ایجابی باشد)؛ به این جهت استثناء از اثبات، نفی و استثناء از نفی، اثبات است (خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۰۹). مطلب بحث برانگیز این است که دلالت نمودن استثناء بر حکم، در قسمتی که مستثنی قرار دارد، توسط مفهوم یا منطوق صورت می‌گیرد؟ برای نمونه، در عبارت «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ * إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» (عصر/۲-۳)؛ کلام در این است که انتفاء خسران از افرادی که با ایمان آوردن، عمل صالح نموده‌اند، توسط مفهوم است یا منطوق؟ مشهور میان متقدمان (ر.ک: بروجردی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۴۷۲). این است که دلالت نمودن استثناء توسط مفهوم است؛ اما مشهور در بین متأخران این است که دلالت داشتن استثناء، توسط منطوق است (ر.ک: بروجردی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۴۷۲).

بخشی از متأخران بر این باورند که دلالت استثناء توسط مفهوم، بوده و استثناء بر انحصار سنخ حکم به وسیله مستثنی‌منه و خروج مستثنی از آن دلالت می‌نماید (ر.ک: خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۱۱؛ بروجردی، ۱۴۱۲ق، ج ۱-۲، ص ۵۰۱؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۸-۱۲۷).

شخص غیر فقیر، چنین حکمی منتفی باشد. نهایت معنایی که می‌توان از لقب می‌توان استنباط نمود، این است که شخص حکم، غیر مورد لقب و افرادی که مشمول عموم لقب نیستند را دربر نمی‌گیرد و چنین معنایی مورد کلام و بحث نیست؛ به آن نیز مفهوم نمی‌گویند؛ اگرچه مفهوم عدد، ثبوت نوع حکم برای موضوع دیگر باشد که در این حالت، لقب اصلاً بر آن دلالت نمی‌نماید؛ حتی اگر برای لقب نیز مفهومی وجود داشته باشد، در قیاس با سایر مفاهیم، از تمام آنها دلالتش ضعیف‌تر است (ذهنی تهرانی، ۱۳۸۸ش، ج ۲، ص ۴۹۵).

۵-۲- نمونه قرآنی استعمال لقب

خداوند می‌فرماید: «وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى» (غافر/۵۳)؛ ما به موسی(ع) هدایت دادیم. درحقیقت، منطوق آیه شریفه این است که خداوند به حضرت موسی(ع) هدایت داد. طبق مبنای مشهور، مفهوم موسی(ع)، نمایانگر این نیست که خداوند هدایت را به فردی غیر موسی(ع) نداده است؛ به صورتی که هدایت را برای قرآن استعمال نموده و می‌فرماید: «وَوَكَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَيِّبَاتًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهْدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ» (نحل/۸۹)؛ قرآن را که روشنگر و بیان کننده هر چیزی است و رحمت و رهنمود و بشارتگر مسلمانان است، بر تو نازل نمودیم.

علاوه بر آن، طبق مبنای مشهور، مفهوم «الهُدَى»، نمایانگر این نیست که خداوند به موسی(ع) غیر از بحث هدایت، چیز دیگری را نداده است؛ به همان صورت که آیه شریفه می‌فرماید: «وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَاَسْأَلُ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا» (إسراء/۱۰۱)؛ و در واقع ما نه نشانه آشکار به موسی(ع) دادیم؛ بنابراین، از فرزندان اسرائیل سؤال کن؛ هنگامی که نزد آنها آمد و فرعون به او گفت: ای موسی(ع)، من فکر می‌کنم که تو افسون شده هستی؛ من یقیناً تو را به صورت افسون شده می‌پندارم (صادقی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۲۴-۱۲۶).

اصول، مراد از «لقب»، هر نوع تعبیر از چیزی است (ر.ک: مروج، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۴۴۵؛ ایروانی، ۱۳۷۰ش، ج ۱: ص ۲۷۲)؛ لذا مشتمل بر مبتدا، خبر؛ فاعل، مفعول و ... است (انصاری، بی‌تا، ص ۱۹۱)؛ علاوه بر آن، شامل اسم، همچون «زید»، کنیه، همچون ابن‌ابی‌عمیر و ابوذر و لقب، همچون «سکونی» نیز می‌گردد (مروج، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۴۴۵). میان دانشمندان اصول، مشهور این است که لقب دارای مفهوم نیست. به عقیده عده‌ای، لقب دارای مفهوم است و برخی بر این باورند که اگر «لقب»، اسم نوع باشد، همچون غَنَم، دارای مفهوم است و در صورتی که اسم خاص باشد، همچون «زید»، بدون مفهوم است (مجاهد، بی‌تا، ۲۱۷) و بر انتفاء سنخ حکم از چیزی که لقب، آن را در بر نمی‌گیرد، دلالت نمی‌نماید (ر.ک: انصاری، بی‌تا، ص ۱۹۰؛ مجاهد، بی‌تا، ص ۲۱۷؛ خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۱۲؛ بروجردی، ۱۴۱۲ق، ج ۱-۲، ص ۵۰۲؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۹).

به عبارت دیگر، مقصود از لقب در اصطلاح اصولیان، اسمی است که موضوع حکم روی آن رفته است؛ خواه مانند «اکرم زیداً»، جامد باشد، و یا مانند «أَطْعِمِ الْفَقِيرَ» و آیه «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا» (مائده/۳۸)، مشتق باشد؛ زیرا مقصود از مفهوم لقب، نفی نمودن سنخ و طبیعت حکم ثابت یک موضوع از غیر موضوع حکم است؛ برای مثال، مفهوم عبارت «أَطْعِمِ الْفَقِيرَ» براساس ثابت بودن مفهوم لقب، این است که اطعام نمودن غیر فقیر واجب نیست. در صورتی که مفاد دلیلی دیگر، واجب بودن اطعام فقیر باشد، منطوق آن در حقیقت، با مفهوم دلیل نخست دچار تعارض می‌شود.

۵-۱- دلیل مفهوم نداشتن لقب

نسبت به لقب نیز باید بگوئیم که مفهوم ندارد؛ خواه نفس موضوع حکم با توجه به عنوانی که دارد حتی به تعلیق حکم بر موضوع نیز اشعار ندارد، خواه اگر ظهور در انحصار نیز داشته باشد؛ زیرا در مثال مذکور، واژه «فقیر» دلالت ندارد به اینکه وجوب اطعام به فقیر منحصر شده تا در نتیجه نسبت به

۶- عدد و مفهوم آن؛ نقش عدد در استنباط آیات قرآن کریم

در انبوهی از جملات، با عدد خاصی یک موضوع، محدود می‌شود؛ برای نمونه، اگر کسی بگوید: «صُم ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ»، بحث مورد نظر در این است که آیا عدد می‌تواند مفهوم داشته باشد و بر انتفاء سنخ حکم از غیر آن دلالت نماید یا خیر؟ اگر عدد داشته باشیم، مفهوم سخن مذکور این است که روزه فراتر از سه روز در یک ماه، استحبابی ندارد. اگر یک عدد، مفهومی نداشته باشد، آیا بر عدم استحباب دلالت نمی‌نماید و درباره آن ساکت است؟ در جواب باید گفت: هنگامی که از یک دلیل خارجی احراز گردد که گوینده در صدد بیان مقام تحدید است، می‌توان گفت که عدد دارای مفهوم است؛ اما هنگامی که این مطلب احراز نگردد، مشهور میان اصولیون این است که عدد، مفهوم ندارد و انتفاء سنخ حکم از غیر آن را بیان نمی‌کند. قول غیر مشهور این است که عدد، مفهوم داشته و بر نفی سنخ حکم از غیر آن دلالت می‌نماید (ر.ک: فیاض، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۱۵۰؛ خراسانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۱۲؛ بروجردی، ۱۴۱۲ق، ج ۱-۲، ص ۵۰۳؛ مظفر، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۲۹؛ مجاهد، بی‌تا، ص ۲۱۶).

۶-۱- تقسیمات عدد

باید گفت: عددی که تحت عنوان قید موضوع یا موضوع حکم اخذ می‌گردد، براساس مقام واقع و ثبوت، به یکی از چهار قسم ذیل قابل تصوّر است:

الف) عدد خاص با توجّه به دو طرف زیاده و کم به صورت «لا بشرطاً» اخذ گردد و ذکر نمودن آن به جهت مبالغه و نمایش کثرت باشد، نه برای ویژگی خاصی که در عدد است؛ برای نمونه می‌توان به آیه «اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ» (توبه/۸۰) اشاره نمود؛ «برای آنها (منافقان) هرچند آمرزش بخواهی یا نخواهی (تفاوتی ندارد)؛ اگر برای آنها هفتاد بار نیز آمرزش بخواهی، خداوند متعال هرگز آنها را نخواهد آمرزید». در آیه مذکور، ذکر عدد «سبعین» به جهت

مبالغه و کثرت است و منظور این است که خداوند متعال، آنها را هرگز نمی‌آمرزد؛ اگرچه پیامبر اکرم (ص)، برای آنها از خداوند متعال، بسیار طلب آمرزش نماید. بدون تردید، عدد در این قسم، مفهوم ندارد؛ به همین خاطر، استغفار فراتر یا کمتر از هفتاد بار، در حکم هفتاد بار است.

ب) عدد خاص با توجّه به دو طرف زیاده و کم به صورت «بشرط لا» اخذ گردد؛ مانند تعداد رکعات نمازهای واجب، مثل نماز صبح که دو رکعت بوده و به جا آوردن آن بیشتر یا کمتر از دو رکعت، باطل است.

ج) عدد خاص با توجّه به طرف کم، «بشرط لا» و با توجّه به زیاده، «لابشرطاً» اخذ گردد؛ همچون اندازه آب کر به اندازه مساحت که طبق قول مشهور و رایج، ۳/۵ وجب در طول و عرض و عمق است و کمتر از آن، آب، کر نبوده و احکام آن جاری نمی‌شود؛ اما در طرف زیاده زبانی ندارد و احکام آب کر نیز در بیشتر از آن جاری می‌شود.

د) عدد خاص با توجّه به زیاده، «بشرط لا» و با توجّه به طرف کم، «لابشرطاً» اخذ شود؛ همچون جواز فاصله میان صفوف نماز جماعت به میزان یک گام که فراتر از آن جایز نبوده، اما کمتر از آن جایز است و زبانی ندارد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۶۷-۶۸؛ عاملی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۴۶۵-۴۶۶).

۶-۲- محل نزاع اصولیون

آیا فی‌نفسه تعلیق حکم بر یک عددی خاص و با چشم‌پوشی از قرائن، مفهوم دارد؟ (به این معنا که بر انتفاء سنخ و طبیعت آن حکم با توجّه به کم یا زیاد بودن از آن عدد دلالت می‌نماید یا خیر؟ مشهور قول دوم را پذیرفته‌اند. لذا، تعلیق حکم بر یک عدد خاص در کلام، مفهومی ندارد، مگر در صورتی که قرائنی بر اینکه قائل در بیان تحدید (معین نمودن اندازه) است و اینکه عددی ویژه را «بشرط لا» ملاحظه نموده، وجود داشته باشد. در چنین حالتی، مفهوم دارد (قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۴۳۱؛ رازی نجفی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۸۳؛ بروجردی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۵۰۳)؛

به همان صورت که در روایات به مورد نظر، ازدواج با فراتر از چهار زن حرام گشته است (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۰، ص ۵۱۷-۵۳۱)؛ البته مراد از ازدواج در آیه شریفه، ازدواج دائم بوده و این محدودیت در ازدواج موقت وجود ندارد.

۷- زمان و مفهوم آن؛ نقش زمان در استنباط آیات قرآن کریم

از اقسام مفهوم مخالف، مفهوم زمان بوده که به معنای نفی طبیعی یک حکم از موضوع در خارج از زمان تعیین شده در کلام است؛ البته در حالی که در منطوق کلام، حکم مذکور، برای همان موضوع در زمان مشخصی به اثبات رسیده باشد (میرزای قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۱۹۲؛ عاملی، بی تا، ص ۱۱۶).

در کتاب *الفصول فی الاصول*، عبارت «مفهوم الزمان والمكان و هو نفی الحكم عما وقع خارجا عنهما»، ذکر شده است (حائری اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۵۷)؛ برای نمونه، اگر عبارت «مَنْ تَصَدَّقَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَلَهُ كَذَا» دارای مفهوم مخالف باشد، معنای عدم تعلق اجر به شخص صدقه دهنده در غیر از روز جمعه را می دهد.

۷-۱- اختلاف اقوال در حجیت مفهوم زمان

در حجیت مفهوم زمان دیدگاهها متفاوت است؛ مشهور میان اصولیون این است که زمان مفهوم نداشته و بر انتفاء سنخ یک حکم از غیر آن دلالت نمی نماید. برخی بر این باورند که زمان دارای مفهوم است و بر نفی سنخ حکم از غیر آن دلالت می نماید (مجاهد، بی تا، ص ۲۱۷). «شافعی» و برخی از «حنابله» به حجیت آن باور دارند، ولی غالب اصولیون همچون فخر رازی در کتاب *المحصول*، آمدی در کتاب *الاحکام فی اصول الاحکام*، صاحب قوانین و صاحب فصول، به عدم حجیت مفهوم زمان باور دارند (حائری اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۵۹؛ حیدری، ۱۴۱۲ق، ص ۱۲۸).

اگرچه آن عدد خاص نسبت به زیاده یا کم، هر دو به شکل «بشرط لا» ملاحظه شود یا اینکه فقط نسبت به یک طرف آن؛ به همان صورتی که در تقسیمات عدد بیان شد.

برخی معتقدند: بیشتر اعدادی که در شرع به کار رفته و استخدام شده اند- اگر نگوییم تمام آنها- در مقام تحدید هستند و این خود از قرینه های عام است بر این مطلب که شارع مقدس با ذکر عدد خاص به دنبال تحدید است. لذا، اعداد به کار رفته از جانب شارع مقدس، مفهوم دارد، مگر اینکه بر خلاف آن دلیلی وجود داشته باشد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۶۸).

البته ناگفته نماند که ظاهر تحدید در مقام تشریع، در حقیقت، تحدید نسبت به هر دو طرف کم و زیاده است و اینکه عدد خاص درباره هر دو طرف «بشرط لا» ملاحظه گشته است، مگر به آن صورت که مفاد دلیل، ملاحظه نمودن عدد خاص «بشرط لا» درباره یک طرف آن باشد (عاملی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۴۶۷). لذا براساس مفهوم داشتن تعلیق حکم بر یک عدد خاص، در صورتی که دلیلی علی رغم مفهوم وارد گردد، منطوق دلیل دوم در حقیقت، معارض آن است و درباره آن دو، احکام تعارض جاری می گردد (مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ۱۳۹۹ش، ج ۸، ص ۱۸۰).

۳-۶- نمونه قرآنی استعمال عدد

خداوند می فرماید: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِثْلِي وَلَوْلَا وَرَبَّاعٌ» (نساء/۳)؛ و در صورتی که در اجرا نمودن عدالت بین یتیمان خوفناکید، آنچه از زن های دیگر که مورد پسند شماست، دو، سه، چهار را به عنوان همسر قبول کنید.

منطوق آیه شریفه این است که تا زن چهارم، ازدواج با زنان جایز است. با عنایت به سیاق و اینکه آیه شریفه درصدد مشخص نمودن تعداد زنهایی است که با آنها می توان ازدواج کرد. مفهوم آیه، حرمت داشتن ازدواج با زن پنجم و پس از آن است؛

۷-۲- نمونه‌ای از کاربرست حجّیت مفهوم

زمان در قرآن

خداوند می‌فرماید: «فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ» (ق/۳۹) و «وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَارَ الشُّجُودِ» (ق/۴۰)؛ و بر چیزی که می‌گویند صبر پیشه کن و قبل از طلوع آفتاب و پس از غروب آن، به ستایش و حمد پروردگارت تسبیح گوی و در قسمتی از شب و پس از سجده، خداوند را تسبیح کن. منطوق آیه شریفه این است که نماز و تسبیح در زمان‌های قبل از طلوع و غروب آفتاب، شب هنگام و در پی سجده‌ها مطلوبیت دارد. براساس مشهور، مستفاد از مفهوم آیه این نیست که نماز و تسبیح در غیر این مدّت‌ها، مطلوب نیست. به همان صورت که در بعضی از آیات شریفه، تسبیح در سایر زمانها را اضافه می‌نماید و می‌فرماید: «فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَىٰ» (طه/۱۳۰)؛ در آیه شریفه، عبارت «أَطْرَافَ النَّهَارِ» را بر موارد مذکور در آیه پیشین اضافه نموده و فراز «وَأَدْبَارَ الشُّجُودِ» را ذکر نمی‌نماید. در آیه مذکور، تسبیح پیش از طلوع خورشید بر نماز صبح قابل انطباق بوده و تسبیح پیش از غروب بر نماز عصر یا نماز ظهر و عصر منطبق است. همچنین، تسبیح در شب بر نماز مغرب و عشاء قابل انطباق بوده و تسبیح پس از ادبار سجود بر تعقیبات پس از نماز منطبق است (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۳۶۰-۳۶۱).

۸- مکان و مفهوم آن؛ نقش مکان در استنباط آیات قرآن

از اقسام مفهوم مخالف مفهوم مکان بوده و به-معنای نفی طبیعی یک حکم از موضوع، در خارج از مکان تعیین شده است، در حالتی که در منطوق کلام، حکم مذکور برای آن موضوع و در مکان تعیین شده، ثابت شده باشد؛ برای نمونه، اگر شخصی به وکیل خود چنین بگوید: «بِعَهْ فِي مَكَانٍ كَذَا»؛ در فلان کشور یا شهر، این کالا را بفروش» و او تخلف نموده

و آن را در یک مکان دیگر بفروشد، چنین عقدی صحیح نیست.

مرحوم اصفهانی در کتاب خود، *الفصول فی الاصول* معتقد است که: «مفهوم الزمان و المكان و هو نفی الحكم عما وقع خارجاً عنهما» (حائری اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۵۷)؛

در حقیقت، مفهوم مکان در جایی است که یک حکم، بر مکان معلق گشته باشد؛ برای نمونه، اگر در مثال «تَصَدَّقْ فِي الْمَسْجِدِ» مفهوم مخالف داشته باشد، معنای عدم وجوب تصدق در غیر از مسجد را می‌دهد.

در انبوهی از جملات، با مکان ویژه‌ای، موضوع محدود می‌گردد؛ مانند اینکه کسی بگوید: «إِقْرَأِ الدَّعَاءَ الْفُلَانِي فِي الْمَسْجِدِ»؛ کلام در این است که آیا مکان دارای مفهوم بوده و بر انتفاء سنخ حکم از غیر آن دلالت می‌نماید یا خیر؟ اگر مکان دارای مفهوم باشد، مفاد سخن مذکور این است که قرائت دعای فلانی در غیر از مسجد، فاقد استحباب است و در صورت عدم مفهوم، دلالتی بر معنای مذکور ندارد.

۸-۱- حجیت مفهوم مکان

درباره حجیت داشتن مفهوم مکان، دیدگاه‌ها متفاوت است؛ مشهور میان اصولیون این است که مکان مفهوم نداشته و بر انتفاء سنخ حکم از غیر آن دلالت نمی‌نماید. برخی بر این باورند که مکان دارای مفهوم بوده و دلالت بر نفی سنخ حکم از غیر آن می‌کند (مجاهد، بی‌تا، ص ۲۱۷). برخی همچون «شافعی» و صاحب کتاب «البرهان»، مفهوم مکان را حجت می‌دانند، اما علمای امامیه، حجیت آن را نپذیرفته‌اند. شهید ثانی در کتاب «تمهید القواعد» ذکر نموده است: «مفهوم الزمان و المكان حجة عند جماعة و مردود عند المحققين» (قمی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۱۹۲؛ عاملی، بی‌تا، ص ۱۱۶).

اینک کاربرست آیات را در حجّیت مفهوم مکان بررسی می‌کنیم؛ قرآن می‌فرماید: «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»

۳- مشهور میان دانشمندان علم اصول این است که صرف تقیّد به وصف به مفهوم و انتفاء سنخ حکم موصوف، موقع انتفاء وصف، دلالت نمی‌نماید؛ البته باید گفت: برخی نیز بر این باورند که وصف دارای مفهوم بوده و به انتفاء سنخ حکم موصوف موقع انتفاء وصف، دلالت می‌نماید.

۴- از دو حیث در مفهوم غایت بحث می‌شود: الف) داخل شدن غایت در منطوق و در مغیّی که بحث این بود که آیا کعبین و مرافق که انتهای شستن و مسح است، براساس منطوق و حکم، شستن و مسح را شامل می‌شود یا خیر؟ ب) مفهوم غایت و انتفاء سنخ حکم از آنچه پس از غایت وجود دارد (براساس دخول غایت در مغیّی) یا اینکه از غایت و آنچه پس از آن وجود دارد (براساس عدم دخول غایت در مغیّی).

۵- میان دانشمندان اصول، مشهور این است که لقب دارای مفهوم نیست. به عقیده عده‌ای، لقب دارای مفهوم است و برخی بر این باورند اگر «لقب»، اسم نوع باشد، همچون غَنَم، دارای مفهوم است و در صورتی که اسم خاص باشد، همچون «زید»، بدون مفهوم است و بر انتفاء سنخ حکم از چیزی که لقب، آن را در بر نمی‌گیرد، دلالت نمی‌نماید.

۶- در مفهوم حصر، مشهور میان متقدّمان دلالت نمودن استثناء توسط مفهوم است؛ امّا مشهور در بین متأخران این است که دلالت داشتن استثناء، توسط منطوق است؛ البته باید گفت: بخشی از متأخران بر این باورند که دلالت استثناء توسط مفهوم، بوده و استثناء بر انحصار سنخ حکم به‌وسیله مستثنی‌منه و خروج مستثنی از آن دلالت می‌نماید.

(آل‌عمران/۱۲۳)؛ همانا خداوند متعال در جنگ بدر شما را با اینکه ناتوان بودید، یاری نمود. بنابراین به خدا تقوا پیشه کنید؛ چه‌بسا که شکرگذاری نمائید. مکانی که پیکار بدر در آن اتفاق افتاد، بدر نام داشت و این اوّلین جنگی بود که رسول اکرم(ص)، در آن حاضر بودند. برخی معتقدند وجه تسمیه بدر این است که نام مردی بوده که در مکان مذکور دارای چاه بوده و چاه را به نام او نام‌گذاری کرده‌اند و آن را بدر خوانده‌اند. برخی دیگر بر این باورند، نام آبی که میان مکه و مدینه قرار دارد، بدر است (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۵، ص ۴۴). منطوق آیه این است که خداوند در بدر، مسلمانان را یاری می‌کرد. طبق دیدگاه مشهور، مستفاد از مفهوم آیه این نیست که خداوند مؤمنان را در غیر آن مکان یاری نکرد؛ به همان صورت که به نصرت الهی در سایر مکان‌ها اشاره نموده و می‌فرماید: «لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ» (توبه/۲۵)؛ همانا خداوند متعال در مواضع زیادی شما را یاری نموده است (صادقی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۰۶-۱۳۱).

۴ نتیجه‌گیری

۱- بدون دانش اصول فقه و برخی مباحث همچون مفاهیم مخالف قرآن کریم، فهم انبوهی از آیات قرآن کریم میسر نبوده و عدم استفاده از قواعد اصولی در تفسیر قرآن کریم، بسترساز تأویل‌های ناپسند و مضموم از کلام الهی است.

۲- مشهور میان اصولیون این است که عبارت شرطیه بر مفهوم انتفاء سنخ حکم جزاء موقع منتفی شدن شرط، دلالت می‌نماید؛ بعضی از سایر اقوال، عبارت است از اینکه یا جمله شرطیه دلالتی بر مفهوم ندارد یا در شرع، جمله شرطیه بر مفهوم دلالت نمی‌نماید و یا بر خبر، جمله شرطیه بر مفهوم دلالت نمی‌نماید.

منابع

- قرآن کریم.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابوالحسین، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). *معجم مقائیس اللغة*، بی‌جا؛ مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن‌منظور، محمدبن مکرم. (۱۴۰۵ق). *لسان‌العرب*، بی‌جا؛ نشر ادب الحوزه.
- انصاری، شیخ مرتضی. (بی‌تا). *مطارح الأنظار*، بی‌جا، مؤسسه آل‌البیت (ع) للطباعة و النشر.
- ایروانی، علی. (۱۳۷۰ش). *نهایة النهایة*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- بروجردی، محمد تقی. (۱۴۰۵ق). *نهایة الأفكار (تقریرات درس مرحوم آقا ضیاء عراقی)*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- بروجردی، سید حسین. (۱۴۱۲ق). *الحاشیة علی الکفایة*، قم: انتشارات انصاریان.
- تفتازانی، سعدالدین. (۱۳۸۳ش). *مختصر المعانی*، چاپ ۸. قم: انتشارات دارالفکر.
- تقوی‌اشتهاردی، حسین. (۱۳۷۶ش). *تقریر بحث امام خمینی (ره)، تنقیح الأصول*، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- جماعة من الأساتذة الأدب العربي في الحوزة العلمية بقم المقدسة. (بی‌تا). *مغنی الأديب*، لجنة ادارة الحوزة بقم المقدسة.
- جمعی از محققان. (۱۳۸۹). *فرهنگ‌نامه اصول فقه*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷ق). *الصّحاح تاج اللغة و صحاح العربیة*، چاپ ۴. بیروت: دار العلم للملایین.
- حائری اصفهانی (صاحب فصول)، محمدحسین. (۱۴۰۴ق). *الفصول الغرویة في الأصول الفقهيّة*، قم: دارإحياء العلوم الإسلامية.
- حائری، شیخ عبدالکریم. (۱۴۰۸ق). *درر الفوائد*، چاپ ۵. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- حاجیعلی، فریبا؛ حاجی رضانی، مرضیه؛ خاکسار، سجاد. (۱۳۹۷). *مقاله «مفهوم وصف»*، دانشگاه تهران: سومین همایش بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی.
- حرّعاملی، محمدبن حسن. (۱۴۱۴ق). *وسائل الشیعة إلى تحصيل مسائل الشريعة*، چاپ دوم. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع) لإحياء التراث.
- حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۳ق). *معارج الأصول*، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام للطباعة و النشر.
- حیدری، سیدعلی نقی. (۱۴۱۲ق). *اصول الاستنباط في أصول الفقه*، قم: لجنة ادارة الحوزة العلمیة بقم المقدسة.
- خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۱۲ق). *کفایة الأصول*، بیروت: چاپ دوم، مؤسسه آل‌البیت (ع) لإحياء التراث.
- خمینی، سید مصطفی. (۱۴۱۸ق). *تقریرات في الأصول*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دهخدا، علی‌اکبر. (بی‌تا). *لغتنامه*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ذهنی تهرانی، سید محمد جواد. (۱۳۸۸ش). *بیان المراد، شرح فارسی بر اصول الفقه*، قم: انتشارات گنجینه ذهنی.
- رازی نجفی، محمد تقی. (بی‌تا). *هدایة المسترشدين*، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).

قمی، میرزا ابوالقاسم. (۱۴۳۰ق). *القوانين المحكمة فى الاصول المتقنة*، قم: انتشارات إحياء الكتب الإسلامية.

کاظمی، محمد علی (۱۴۰۹ق). *فوائد الاصول (تقریرات درس مرحوم محمد حسین نائینی)*، قم: مؤسسه النشر الإسلامي.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳ش). *الكافي*، چاپ پنجم. تهران: دارالکتب الإسلامية.

لجنة تأليف القواعد الفقهية و الأصولية التابعة لمجمع فقه اهل البيت (ع). (۱۴۲۳ق). *قواعد اصول الفقه على مذهب الإمامية*، قم: مركز الطباعة و النشر لمجمعى العالمى لاهل البيت (ع).

مجاهد، سید محمد. (بی تا). *مفاتيح الاصول*، قم: مؤسسه آل البيت (ع).

مروّج، سید محمد جعفر. (۱۴۱۵ق). *منتهى الدراية*، قم: انتشارات دارالكتاب جزایری.

مظفر، محمد رضا. (بی تا). *المنطق*، قم: مؤسسة النشر الإسلامي.

----- (۱۴۱۵ق). *اصول الفقه*، چاپ دوم. قم: مركز و نشر مكتب الاعلام الإسلامي.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۸ق). *انوار الاصول*، چاپ دوم. قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع).

منتظری، حسینعلی. (۱۴۱۵ق). *نهاية الاصول (تقریرات درس مرحوم بروجردی)*، قم: نشر تفکر.

نائینی، میرزا محمد حسین. (۱۳۷۶ش). *فوائد الاصول*، قم: انتشارات جامعه مدرسين حوزه علمیه قم.

سبحانی، جعفر. (۱۴۰۵ق). *تهذيب الاصول (تقریرات درس حضرت امام خمینی ره)*، قم: مؤسسه النشر الإسلامي.

----- (۱۳۸۱ش). ترجمه و شرح الموجز في اصول الفقه؛ ترجمه عباس زراعت، چاپ ۳. قم: انتشارات حقوق اسلامی.

شلبی، محمد مصطفی. (۱۴۰۶ق). *أصول الفقه الإسلامي*، بيروت: دارالنهضة العربية.

صادقی، حسن. (۱۳۹۱). *درآمدی بر نقش دانش اصول فقه در تفسیر قرآن*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

صدر، سید محمد باقر. (۱۴۲۱ق). *دروس في علم الاصول*، قم: مركز الأبحاث للدراسات التخصصية للشهيد الصدر.

طباطبایی، سید محمد حسین. (بی تا). *الميزان في تفسير القرآن*، قم: مؤسسه النشر الإسلامي.

عاملی، محمد حسین. (۱۴۲۶ق). *إرشاد العقول إلى مباحث الاصول*، قم: انتشارات مؤسسه امام صادق (ع).

عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی. (بی تا). *تمهید القواعد*، انتشارات: مكتب الإعلام الإسلامي.

عراقی، آقا ضیاء الدین. (بی تا). *نهاية الأفكار*، قم: انتشارات مؤسسه نشر اسلامی جامعه مدرّسين حوزه علمیه قم.

علم الهدی، سید مرتضی. (۱۳۴۸ش). *الذريعة إلى اصول الشريعة*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

فیاض، محمد اسحاق. (۱۴۱۰ق). *محاضرات في اصول الفقه (تقریرات درس مرحوم خویی)*، چاپ سوم. قم: دارالهادی للمطبوعات.